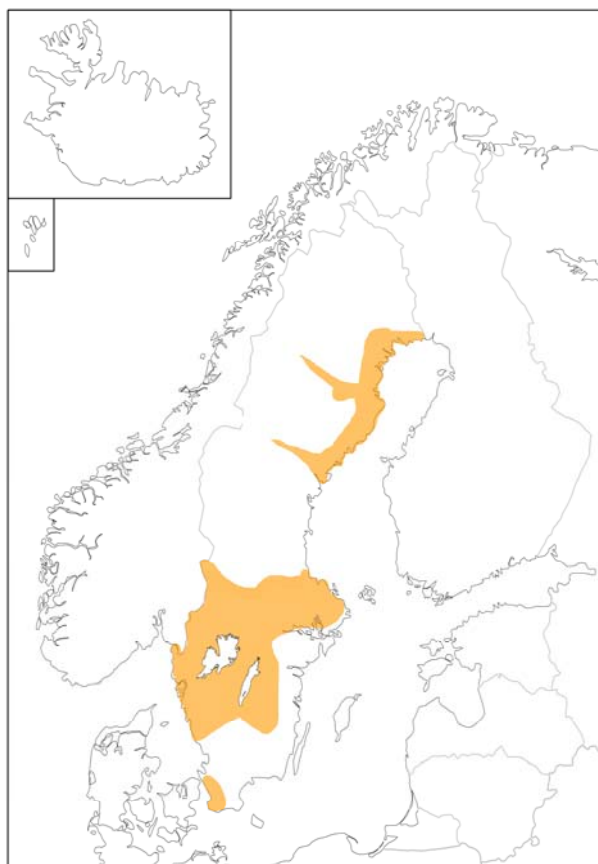

-mark

Fsv. *mark* f. 'skogsmark, mark, fält', fvn. *m trk* f. '(gräns)skog, obygd, ödemark'; jfr got. *marka* f. 'gräns', fsax. *marka* 'ds.', fht. *marcha* 'gräns(område), gränsland' (ty. *Mark*), feng. *mearc* (eng. *mark*) och lat. *margo* 'rand, gräns' (jfr *marginal*).

I svensk dialekt förekommer *mark* med betydelser som t.ex. 'avlägset och ödsligt område, obygd, utmark; utäga; betesmark (?), utslätter på myr' (det senare från Härjedalen); 'skog(sområde)' (mycket vanligt och den förhärskande betydelsen i t.ex. Västerbotten); även om landområde, särskilt i uttryck som *gårdens mark*, *min mark* o.d., om jaktområde (från Dalsland), om fält, gärde, hage (i t.ex. Småland, Västergötland och på Öland), om åker och äng och lövskog (Gotland) samt om jordyta, (åker)jord, jordmån o.d. (OSDs). I bohuslänska förekommer betydelser som 'landområde i allmänhet, skogsmark, ägor (utmarks)beté' (DAG). Jfr de i SAOB under *mark*, sbst.1, angivna betydelserna 2, 3 och 5 (M 315 ff.). Jfr även *mark* i senare led i sammansättningar som exv. ångermanl. *långmarkerna* 'de längst bort (från bebyggelsen) belägna skogsmarkerna' (OAUd).

Bl.a. J. Sahlgren (1925 s. 145 ff.) och I. Lundahl (SOSk 14 s. 42 och där cit. litt.) anser det sannolikt att ordets urspr. betydelse är 'rand, gräns'. En betydelseutveckling till 'gräns(område), gränsland' och '(gräns)skog, utmarksområde o.d.' anses ha ägt rum. Jfr Hellberg (1967 s. 173) som bl.a. konstaterar att "ur 'kant, rand' utvecklade sig tidigt [...] den sekundära betydelsen 'gräns, gränsområde' och därur [...] innebörden 'gränsskog' [...] Betydelsen 'gränsskog' övergick lätt i '(större skog)' och denna i sin tur i 'obygd, ödemark' medan den särskilt i danskan och norskan förekommande innebörden 'utmark' kan härledas både ur 'gränsskog' och 'ödemark'. I trakter där utmarkerna voro skoglösa, eller genom röjning blevo det, kunde sedan *mark* få betydelsen 'öppet fält' [...] väl styrkt i den fornsvenska litteraturen (speciellt betydelsen slagfält)". I a.a. påpekas också att betydelsen 'öppet fält' osv. på svenskt område är att betrakta som väsentligen litterär och knappast förekommer i de äldre namnen på *-mark*. Jfr även Lindroth 1931 s. 114, Noreen 1911 s. 86 f. och Noreen 1913 s. 107.

De svenska ortnamnen på *-mark*.

Den vedertagna betydelsen av namnelementet i huvudledsfunktion är 'gränsområde, ödeskog, utskog, utmark e.d.'. Det har emellertid diskuterats om andra betydelser hos namnelementet ss. det ursprungligare 'rand' eller yngre ss. 'skog' eller 'utmark' liksom en sekundär betydelse 'nybygge i utskog eller utmark' går att säkerställa i de svenska namnen.¹

Utbredningen av de svenska bebyggelsenamnen med huvudled (hl.) på *mark* har diskuterats av G. Holm (1949 s. 95 ff.), som också presenterar en utbredningskarta över namnen, vilken utgör underlag för utbredningskartan ovan. Här framgår att namnelementet huvudsakligen förekommer i Mellansverige samt i norra Ångermanland, Västerbotten och Norrbotten till och med Luleå sn i norr, här med koncentration till ett område nära Bottniska viken mellan Umeälven och Skellefteälven.

Ett av de mellansvenska koncentrationsområdena för namn på *-mark* ligger i västra delen av de svenska landskapen Dalsland och Värmland längs svensk-norska gränsen och ser ut att fortsätta in i norra Bohuslän. Under arbetet med SOV 1 gjorde jag en genomgång av de värmländska namn med hl. på *mark* som förekommer i SOV för att se om en annan betydelse än 'gränsområde, ödeskog, utskog, utmark' bör ansättas för vissa av dem. Det gamla fvn. namnet *Markir* betecknar som bekant det skogiga gränsområdet mellan Sverige och Norge (se t.ex. SOV 9 s. 3 och där cit. litt.). Ett flertal värmländska, dalsländska och norska socknar i det här området har namn på *-mark*, ss. *Skillingmark*, *Töcksmark* i Värmland, *Nössemark* och *Ärtemark* i Dalsland samt *Aremark*, *Austmarka*, *Vestmarka* och *Øymark* i Norge, likaså det svenska härad, *Nordmarks härad* eller *Nordmarken*, som utgör den norra delen av det svenska gränsskogsområdet. I Värmland förekommer *-mark* (enl. SOV) i drygt 15 tvåledade äldre och yngre bebyggelsenamn, förutom i de ovannämnda *Nordmarks* härad och *Nordmarken* i sockennamnen *Gräsmark* (SOV 2 s. 7), *Nordmark* (SOV 3 s. 46), *Skillingmark* (SOV 9 s. 57), *Töcksmark* (a.a. s. 64) och *Östmark* (SOV 2 s. 47), i namn på byar, gårdar och smärre bebyggelser samt i ett fåtal naturnamn.² Häradsnamnen *Nordmarks härad* eller *Nordmarken* samt sockennamnen *Gräsmark*, *Skillingmark* och *Töcksmark* betecknade urspr. den del av det gamla gränsskogs- och utmarksområdet mot Norge (fvn. *Markir*) som häradet resp. socknen ligger i eller omfattar. Namnen *Gräsmark*, *Nordmark* och *Östmark* betecknar såväl gårdar som socknar. *Gräsmark* är som gårdnamn sekundärt till områdesnamnet (se Falck-Kjällquist 1976 s. 82 ff.). *Nordmark* och *Östmark* är, liksom *Gräsmark*, unga som sockennamn och betecknade tidigare den hytta resp. den gård som blev centralort då socknarna bildades. Namnet *Nordmark* avsåg säkerligen ursprungligen en nordlig bygdeskiljande

¹ Sådana namn som består av appellativiska sammansättningar med *mark* som senare sammansättningsled behandlas ej här, ej heller dialektala sammansatta appellativ med *mark* som senare led.

² I SOV redovisas även det enledade *Långmarken*, gård i Rämmens sn, Färnebo hd, och två *Lermarken*, det ena bergstorp i Lungsunds sn, Färnebo hd, och det andra gård i Väse sn och hd, som sammansatta med *-mark*. Att *Långmarken* bör ses som ett enledat namn förefaller otvetydigt med tanke på det dialektala appellativet *långmark*. De två namnen *Lermarken* kan antingen tolkas som tvåledade med *-mark* 'utskog, utmark' som hl. eller som enledade bildningar, vilka återgår på appellativet *lermark*. Lokaliteterna ligger i utkanten av resp. socken och i det ena fallet också i utkanten av häradet. Jfr även Falck-Kjällquist 1984 s. 103 resp. 105.

gränsskog, betraktad som utmark eller utskog till Färnebo härads centralbygd, och namnet *Östmark* en i en bygdeskiljande gränsskog belägen östlig utmark till Fryksände sn (se vidare Falck-Kjällquist 1984, s. 103 ff. och där cit. litt.). Vidare visar genomgången av de hithörande namnen på värmländska gårdar, smärre bebyggelser och naturlokaliteter, huvudsakligen skogar, att samtliga lokaliteter ligger i utkanten av de socknar till vilka de hör, i eller invid bygdeskiljande skogar eller att de på annat sätt är att rubricera som skogs- eller utmarksområden. Då det gäller de värmländska namnen tycks därför namnelementet genomgående ha betydelsen '(bygdeskiljande) gränsskog, utskog, utmark e.d.'.

En preliminär tentativ genomgång av namn med hl. på *mark* i övriga mellansvenska landskap utgående från det material som redovisas i namnarkivens ortnamnsserier ger följande resultat. I Dalsland förekommer namn på *-mark* enl. vad som framgår i SOÄ huvudsakligen i Vedbo hd (jfr not 2), dvs. i det område som förr utgjorde en del av det gränssområde som kallades *Markir*. Här ligger dels socknarna *Nössemark* och *Ärtemark* vilka består av delar av samma gränsskogsområde som de värmländska *Gräsmark*, *Skillingmark* och *Töcksmark* (se ovan), dels ett antal gårdar och smärre bebyggelser med namn på *-mark*. Liksom de värmländska lokaliteterna ligger även de dalsländska i bygdeskiljande skogsområden i utkanten av de socknar till vilka de hör.

I det förutvarande norska Bohuslän förekommer exv. namnelementet äldst i den *u*-omljudda, formen *mörk* i två osammansatta gårdnamn *Mörk* (OGB 20.2 s. 15, 35) och ett sammansatt *Hällesmörk* (a.a. s. 46), samtliga i Vätte hd. Lokaliteterna ligger i den vidsträckta bygdeskiljande skogsmark som utgör norra delen av de två nordligaste socknarna i häradet och även den nordligaste spetsen av Bohuslän. I det sydöst om Vätte hd och invid gränsen mot Dalsland resp. Sörbygdens hd liggande Bullarens hd ligger en gård med namnet *Mörk* eller *Mörken* (OGB 18 s. 30) i den skogiga delen av Mo socken öster om sjön Bullarens sydliga del. Skogsområdet utgör en bygdeskiljande skog mot det angränsande Sörbygdens hd. I samma område förekommer flera sammansatta namn på *-mark*, betecknande smärre bebyggelser, hemmansdelar och skogar (se t.ex. OGB 15 s. 26, 133 och 307, 17 s. 60, 18 s. 310 ff. med hänv. och 20.2 s. 289 ff. med hänv.). Namnen har säkerligen urspr. betecknat (delar av) utmarksområden i bygdeskiljande skogsområden. Undantag utgör sådana namn som tillkommit i analogi med äldre namn på *mark* eller som består av appellativiska sammansättningar med *mark* som senare sammansättningsled.

I den del av landskapet Västergötland som omfattas av Älvsborgs län kan man konstatera åtminstone ett säkert belägg på betydelsen '(bygdeskiljande) gränsskog, utmarksområde' hos namnelementet, nämligen namnet på det västgötska härad som består av den skogiga gränsbygden mot Halland, dvs. *Marks* härad. Vidare förekommer namnelementet som hl. i ett litet antal namn på smärre bebyggelser i Gäsene, Kinds, Redvägs och Åse hd.³ Betydelser som '(bygdeskiljande) gränsskog,

³ I SOÄ redovisas även ett antal namn vilka sannolikt är enledade och består av ett dialektalt appellativ med *mark* som senare led, som klara sammansättningar med namnelementet *mark*. Som exempel kan nämnas *Ängamark*, *Stubbmarken*, *Vallmarken*. Sådana namn förekommer enl. SOÄ i Flundre, Redvägs, Vedens, Vättle, Åse hd i Västergötland samt i Vedbo och Sundals hd i Dalsland.

utmark' är inte otänkbara, men en tolkning kräver här en ingående undersökning av varje enskilt fall. I den del av landskapet som omfattas av Skaraborgs län förekommer namnelementet osammansatt i det gamla plurala by- och sockennamnet *Marka*, äldst belagt 1305 (jn Markom), vilket av I. Lundahl anses återgå på ordet *mark* i den ursprungliga betydelse 'rand' "som ordet [. . .] har i gotiskan och i de västgermanska språken" (SOSk 14 s. 40 och 42). "Byn ligger alldeles vid den topografiskt skarpt markerade randen av Falbygdens mot söder utgående kalkstensterrass" (Lundahl 1927 s. 181). Möjligen kan det dock ifrågasättas om inte *mark* även i detta namn kan ha en betydelse 'bygdeskiljande område' och vara att jämföra med t.ex. det osammansatta fvn. områdesnamnet *Markir* och det västgötska häradsnamnet *Mark*. Socknen omfattar gränsområdet mot Gudhems hd, enl. Lundahl (a.st.) skoglöst sedan förhistorisk tid, och består i norr av Mössebergs (numera odlade) sydslutningar och i söder av (numera odlade) mossmarker. Bynamnet skulle i så fall vara sekundärt till ett förnvästgötskt områdesnamn **Markir*. Förutom i det gamla by- och sockennamnet *Marka* förekommer namnelementet i Skaraborgs län som hl. i ett antal sammansatta namn på sent jordeboksförda, smärre bebyggelser, i namn på utmarksängar och skogsområden o.d. I de allra flesta i SOSk redovisade fallen anses *mark* beteckna 'utskog, utmark'.

I Närke förekommer ett osammansatt *Mark* resp. *Marka* som bynamn på fyra ställen. I samtliga fall betecknar namnelementet säkerligen '(bygdeskiljande) gränsskog, utmarksområde'. Detta ser ut att vara fallet även med de namn på *-mark* som förekommer i Uppland och Östergötland. (Hellberg 1967 s. 174 f. och SOÖg 11 s. 20 och 22 s. 58.)

De norrländska namnen på *-mark* påträffas framför allt i ett område omfattande Ångermanlands, Västerbottens och Norrbottens kustland till och med Luleå sn med ett koncentrationsområde mellan Umeälven och Skellefteälven. Holm anser (1949 s. 97 ff., 1970 s. 53 ff., 1988 s. 92 f.) att namnelementet här har betydelsen '(nybygge i) större skogsmark' och att namnbärama (nybyggen) tillkommit genom utflyttning från redan existerande bebyggelser. Anmärkas bör att ordet *mark* i dagens västerbottensdialekt har betydelsen 'skog'. Jfr även namnen på *-mark* i Luleå kommun, vilka primärt tycks ha betecknat utmarksområden av olika slag, se t.ex. ÖNON 9 s. 58, 60, 75, 79, 81, spec. s. 58, 75 och 60. Häri liknar de norrländska namnen vissa av namnen i Mellansverige, t.ex. *Gräsmark* och *Östmark* i Värmland (se ovan), och namngivningen av de västerbottniska lokaliteterna kan tänkas ha gått till på ungefär samma sätt som namngivningen av de avsides liggande skogsområdena eller utmarksområdena vid Röjdan, Viggan och Kläggen i nuv. Östmark i Värmland, vilka redan då de nyttjades för höfång och bete namngavs av folk från den bygd som använde området. Dessa namn blev sedan sekundärt bebyggelsenamn.

Vidare förekommer ett koncentrationsområde av namn på *-mark* öster om Vättern i de forna bygdeskiljande skogarna i gränsområdet mellan Småland och Östergötland. För att avgöra vilken betydelse namnelementet har i dessa namn krävs en

Dessa namn har här betraktats som bestående av dialektala appellativiska sammansättningar med *mark* och följaktligen inte beaktats.

närmare undersökning. Det är inte otänkbart att namnelementet i dessa namn primärt har betydelsen '(ut)skog' eller 'utmark'. På grund av namnbärarnas läge kan man inte heller utesluta möjligheten att namnelementet i dessa namn har betydelsen '(bygdeskiljande) gränsskog'.

Beträffande namn på *-mark* i de gamla danska landskapen kan det konstateras att elementet förekommer i två osammansatta *Marken* i Norra Halland (Onsala sn, Fjäre hd, resp. Valinge sn, Himle hd), båda betecknande utmarksområden (SOH 3 s. 63, 165). Namnen ligger inte vid gränsen mot Västergötland. Jfr dock namnet på det västgötska *Marks härad* på västgötasidan om landskapsgränsen. I SOH 3 anges *mark* i ortsdial. ha betydelsen 'utmark'. I Skåne förekommer elementet *-mark* dels i det gamla namnet på Albo hd, *Alesmark*, där betydelsen antagits vara '(bygdeskiljande) gränsmark, gränsskog' (SkO A: 1 s. 13 ff.), dels i en grupp hittills inte undersökta bebyggelsenamn samt i ett antal naturnamn.

Som bestämningsled (bl.) förekommer element som anger relativt läge (i förhållande till den bebyggelse från vilken namnet givits) ss. *Nord-*, *Öst-*, *Väst(er)-*, andra lägesangivare som *Mell(an)-*, bebyggelsenamn (by- eller gårdnamn) betecknande tillhörighet, någon gång även beteckning för andra karaktäristika för området ss. vegetation, byggnad som bod eller koja (i enstaka fall). Så har de flesta värmländska namnen bl. som anger relativt läge utom sockennamnen *Skillingmark*, där bl. sannolikt utgörs av en inbyggarbeteckning, och *Gräsmark*, där bl. är växtbeteckningen gräs, gårdnamnen *Hasselmarken*, som innehåller växtbeteckningen hassel, *Strömsmark*, som innehåller appellativet (eller närnamnet) *ström* (*Ström*) (och anger läge vid ett strömt parti av Järnskogsälven) samt skognamnen *Gränsjömarken*, med sjönamn i bl., och *Yrvädersmarken*. För mera detaljerad beskrivning av bl. i de värmländska namnen se Falck-Kjällquist 1984 s. 101 ff. Personnamn i bl. förekommer endast i de norrländska namnen och utgör där ett särskilt karaktäristikum, även om bl. angivande relativt läge, by- och gårdnamn m.m. också förekommer.⁴ Bl. som *gräs* eller *hassel* pekar mot att namngivarens (och namnbrukarens) intresse vid namnets tillkomst är mera riktat mot förekomsten av nyttoväxter i området än dess karaktär av bygdeavskiljare e.d. I sådana fall kan en förskjutning mot en betydelsenysans '(ut)skog eller utmark som går att nyttja för olika slags näringsfång' anses ha ägt rum. Ortnamn och personnamn i bl. tyder också på att ekonomiska och ägorättsliga aspekter spelat en roll vid namngivningen.

Som Hellberg påpekar (1967 s. 173) tycks dock det karaktäristiska för ett stort antal av de mellansvenska namnbärarna vara "läget i eller invid skogar, som ha skilt större eller mindre bygder åt i forna tider". I sådana fall pekar namnbärarnas läge mot en betydelse '(bygdeavskiljande) gränsskog (som ses som utmark eller gräns för

⁴ Om namnet primärt betecknat det utskogsområde i vilket nybygget ligger kan personnamnet avse den person från en redan etablerad jordbruksbygd som nyttjade utmarksområdet för olika ändamål ss. höfång el. betesmark e.d. De ortnamn som har personnamn i bl. kan då tolkas som 'NN:s del i utmarken', 'NN:s del i utskogen' e.d. Om namnet däremot är direkt givet till ett nybygge el. en nyodling är det sannolikt tillkommet efter mönster av äldre sekundära bebyggelsenamn på *-mark* (se nedan).

den odlade bygden)' hos namnelementet. Vidare tycks en betydelse 'rand' vara tänkbar i by- och sockennamnet *Marka* i Vadsbo hd, Skaraborgs län. Mot en betydelse 'utmark' eller 'utskog' pekar å andra sidan bl. i vissa av namnen (jfr strax ovan) liksom vissa namnbärares läge och lokalitetens art vid namnets tillkomst i sådana fall där detta går att utröna. Åtskilliga namn kräver närmare utredning, som t.ex. namnen på de utmarksängar med namn på *-mark* som (i SOÄ och SOSk) redovisas från Västergötland och namnen i gränsområdet mellan Småland och Östergötland. I vissa fall kan de yngre av dessa namn möjligen vara reduktioner av sammansättningar med sammansatta appellativ som t.ex. *gatemark* 'område för fågata', *tåmark* 'ds.', *utmark* e.d. Om en ev. övergång i Värmland från betydelsen '(bygdeskiljande) gränsskog, avsides liggande skogsområde, utskog' till 'utmark' se Falck-Kjällquist 1984 s. 104 f.

Möjligen har betydelser som '(bygdeskiljande) gränsskog, utskog' och 'utmark' av såväl namngivare som namnbrukare uppfattats som från varandra föga avvikande betydelser. Ett skogbeväxt, avsides från den odlade centralbygden liggande område har sannolikt uppfattats såväl såsom en gränsskog (mot vildmarken, mot en annan bygd, mellan bygder e.d.) som såsom en utskog eller en utmark (i förhållande till den egna gården eller bygden e.d.).

En grupp för sig tycks de västerbottniska namnen utgöra med sitt läge i eller invid större skogsområden och sin betydelse '(nybygge i) större skogsmark'.

Namnen på *-mark* är svåra att datera. Ett flertal namn är unga och andra måste vara mycket gamla. Till de senare hör de namn som redan i medeltida källor betecknar bygder, utmarksområden eller bygdeskiljande skogar. Häradsnamnet *Nordmark* (Värmlands län) förekommer exempelvis i skrift i slutet av 1200-talet (Nordmarchæ 1287 SD 2 s. 25) och har säkerligen varit i bruk långt tidigare, by- och sockennamnet *Marka* (Skaraborgs län) är äldst belagt 1305 (jn Markom SD 2 s. 434) och *Mörk* i Hogdals sn, Vätte hd, Bohuslän, 1391 (j Marku, j Mork RB s. 398, 399). Sannolikt har områdena burit namn som *Markerna* e.d. så länge människor har rört sig i trakten och haft behov av namn på de från bygden avsides liggande skogsområdena.

För de västerbottniska namnen räknar Holm med att flera av byarna med namn på *-mark* sannolikt tillkommit i tidig medeltid och är ett resultat av nybyggesverksamhet utförd av landsdelens egen befolkning och av en expansionsvåg som nått och jämt nått upp till Luleåområdet (Holm 1949 s. 100, 1970 s. 53 ff. samt 1988 s. 92 ff.). Anmärkas bör att paleoekologiska och bebyggelsehistoriska undersökningar i Västerbottens kustområden visar att en bofast jordbrukande befolkning tycks ha funnits sedan 500-talet i varje fall i Umeå-trakten. Se vidare härom i *Early Norrland* 1 (1972), 9 (1976) och 3 (1977).

Det är väl sannolikt att vissa yngre bebyggelsenamn i områden med till områdesbetecknande namn på *-mark* sekundärt bildade bebyggelsenamn har tillkommit efter mönster av de äldre bebyggelsenamnen. En betydelse 'nybygge (i skog)' kan eventuellt ha föresvävat namngivaren/namnbrukaren. En sådan utveckling är tänkbar i områden med utflyttning i samband med en intensiv nybygges- och röjningsverksamhet. Exempel på en sådan bygd är det av Holm (1949 s. 95 ff.) presenterade koncentrationsområdet av namn på *-mark* i Västerbotten.

Litteratur

- Early Norrland* = Early Norrland. 1-. [Utg. av] Kungl. Vitterhets- historie- och antikvitetsakademien. Stockholm 1972-.
- Falck-Kjällquist, Birgit. 1984. Om namnelementet mark i värmländska ortnamn. *NoB* 72.
- Falck-Kjällquist, Birgit. 1976. Värmland. Sockennamn – bygdenamn – gårdnamn. *Ortnamn och samhälle. Aspekter, begrepp, metoder*. Rapport från NORNA:s fjärde symposium i Hanaholmens kulturcentrum 25–27 april 1975. Redigerad av Vibeke Dalberg, Botolv Helleland, Allan Rostvik, Kurt Zilliacus. (NORNA-rapporter 10.)
- Hellberg, Lars. 1967. *Kumlabygdens ortnamn och äldre bebyggelse*. (Kumlabygden. Forntid – nutid – framtid 3.)
- Holm, Gösta. 1949. Ortnamnen i Lövånger. *Lövånger. En sockenbeskrivning* [...] 2.
- Holm, Gösta. 1970. Några äldre ortnamn. Umeå sockens historia.
- Holm, Gösta. 1988. Norrbottens bebyggelsehistoria. *Tre kulturer* 4. (Medlemsbok för Johan Nordlandersällskapet.)
- Lindroth, Hjalmar. 1931. *Våra ortnamn och vad de lära oss*. Uppl. 2. (Natur och kultur 25.)
- Lundahl, Ivar. 1927. *Falbygdens by- och gårdnamn*. (Göteborgs högskolas årsskrift 33, 1927:2.)
- Noréen, Adolf. 1911. Våra ortnamn och deras ursprungliga betydelse. *Spridda studier. Andra samlingen populära uppsatser*. Uppl. 2.
- OAUd = OAU:s dialektordsregister.
- OSDs = Arkivet för Ordbok över Sveriges dialekter. Uppsala.
- Sahlgren, Jöran. 1925. Nordiska ortnamn i språklig och saklig belysning. *NoB* 13.

Birgit Falck-Kjällquist
(1993; granskad 2004)